

A csehországi „zsidó kérdés” legújabb cseh szakirodalma

Amióta Masaryk megírta *Cseh kérdés* (Česká otázka, 1895) című nevezetis könyvét, a „kérdés” kifejezés a cseh politikai gondolkodásban sajátos mellékjelentéssel bővült. Nem csupán tudakozódást jelent, hanem egzisztenciális jellegű gondolati kihívást, amely a társadalom vagy a nemzet problémáit a világ egészéhez mérten teszi megfontolás tárgyává. „A cseh nyelvhasználat – írja a filozófus Karel Kosík – nem engedi meg az olyan fogalmazást, hogy „cseh szellem” vagy „cseh lélek”, ehelyett azt mondjuk, hogy cseh *kérdés*. (...) Mi magunk *vagyunk* a kérdés, de csak addig, amíg *kérdés* vagyunk. Amint hűtlenné válunk a kérdéshez, biztonságra és magától értetődöttségre cserélve föl, nyomban veszélyeztetni fogjuk saját létünket, amelyet így a pusztaság látszat szintjére szállítanánk le. (...) A kérdés, szemben a kérdezősködéssel, megrázkódtatást is jelent: fájdalmat és kint, de elsősorban újra és újra visszatérő szkepszt, a dolgok felülvizsgálatát. A kérdés lehet bonyolult és nyomasztó faggatózás és kétségbevonás – ebben tér el a kész válaszok kényelmességétől. Ezért minden valódi kérdés egyúttal felkiáltójel, az igazság megkísértése”.¹

A cseh értekező irodalomban tehát a „zsidó kérdés” különbözik a magyar „zsidókérdéstől”, amely azt a jelentést is felkínálja, hogy a zsidókkal „valami probléma van”. Mai cseh kontextusban a „zsidó kérdés” az eredetileg idegennek tekintett vallási-etnikai kisebbség integrációs törekvéseinek fogadtatását fejezi ki, szoros összefüggésben a masaryki értelemben vett „cseh kérdéssel”. Ennyiben tehát a kritikus nemzeti önismeret lakmuszpapírja, amely éppúgy elárul valamit a csehországi társadalomfejlődés egyediségéről, mint a térségbeli nacionalizmusok természetéről. A csehországi zsidók keserves története persze önmagában is érdekfeszítő, hiszen hiába alkottak modern, nyugati típusú közösséget, az ország nemzeti megosztottsága miatt sem a csehekhez, sem a németekhez nem tudtak egyértelműen asszimilálódni, s végül szembe kellett nézniük a mindkét közösség körében virulens politikai antiszemitizmussal.

A zsidó tematikájú cseh tudományos irodalom az elmúlt negyedszázadban minden korábbinál alaposabban világította meg a kulturális emlékezet „fehér foltjait”. Egy korábbi tanulmányomban, amelyben a cseh nemzetépítés csomópontjait vizsgálva vázlatosan idéztem fel a zsidó népesség beilleszkedési stratégiáit, arra a megállapításra jutottam, hogy a cseh-német nemzeti konfliktus rajzolta ki a csehországi zsidók különös specifikumát, amely megkülönböztette helyzetüket térségbeli sorstársaiktól.² Ehelyütt arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a mértékadó szakirodalom legújabb termését, amely minden további vizsgálat alapja és előfeltétele lehet. Ennek során igyekszem érzékeltetni a hatalmasra duzzadt anyag belső arányait és a kutatások kristályosodási pontjait, melyek közvetve vagy közvetlenül a hazai tudományos gondolkodás számára is orientációs lehetőséget kínálnak.

Alapművek és kézikönyvek

Eltekintve az 1938 előtti – ma már nagyrészt elavult – zsidó tematikájú értekező irodalomtól, az 1989-es politikai rendszerváltásig a kutatási terület rendkívül elhanyagolt volt. Az érdemleges tanulmányok túlnyomó többségét német és angolszász nyelvterületen publikálták, de ezek száma is csak a nyolcvanas évek elejétől szaporodott meg. Ebből az anyagból kiemelésre érdemes a nagyrészt Csehszlovákiából elszármazott szerzők által írt

¹ Karel KOSÍK, Co je střední Evropa = Uő, *Století Markéty Samsové*, Praha, Český spisovatel, 1993, 63-64.

² BERKES Tamás, A zsidókérdés mint lakmuszpapír = Uő, *Ködképek a cseh láthatáron*, Pozsony, Kalligram, 2009, 87-119.

három kötetes – rendkívül vegyes – tanulmánygyűjtemény, amelyre mindmáig számos hivatkozás történik.³ Az igazi áttörést a téma kutatásában három amerikai kiadású monográfia hozta el, melyek mindegyike az 1914 előtti korszakra koncentrált. 1981-ben jelent meg Gary B. Cohen *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague (1861-1914)* című könyve, amely a zsidók beilleszkedését vizsgálja a prágai német liberális középosztályba. Ezt követte 1988-ban Hillel J. Kieval *The Making of Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia (1870-1918)* című műve, amely Cohen könyvének mintegy „ellendarabjaként” is olvasható, mert a német közösségtől elforduló asszimiláns cseh zsidók mozgalmára, illetve a túláradó cseh antiszemitizmus nyomán felfutó csehországi cionista szerveződés történetére összpontosít. Mindkét mű kiterjedt forrásanyag feldolgozásán alapul – a téma kézikönyvének is tekinthető -, s cseh nyelvre is lefordították.⁴ A harmadik alapozó munka, William O. McCagg *A History of Habsburg Jews 1670-1918* című könyve a Habsburg monarchia egészét tárgyalja, de csehországi anyaga sokkal több, mint egyszerű összefoglalás, mert eredeti és szellemes értékelő kitételeket tartalmaz.⁵ Az igen kiterjedt 1989 előtti német szakirodalomból Wilma Iggers és Christoph Stölzl nevét szükséges kiemelni, megjegyezve azt, hogy a cseh-német különleges kapcsolatok kutatásában több évtizede élenjáró szerepet tölt be a kitelepített németek örökségét tudományos igénnyel ápoló müncheni Collegium Carolinum, illetve az intézet „Bohemia” című évkönyve.⁶

Az 1989 utáni csehországi kutatások első jelentős eredménye *A zsidók története Cseh- és Morvaországban* című vaskos monográfia Tomáš Pěkný tollából, amit a zsidó hitközségek szövetsége adott ki 1993-ban. Ezt az első, rövidebb változatot követte a lényegesen kibővített második kiadás, amely a korábbival ellentétben kitekint már a huszadik századi kultúrtörténeti anyagra is.⁷ Ez a rendkívül adatgazdag kézikönyv a felvilágosodás előtti korszakra fókuszál, és érezhetően a zsidó hagyomány szemszögéből van megírva (nagy teret szentel a vallási, helytörténeti és néprajzi anyagnak, míg a modern korszakot tárgyaló részei inkább lexikon jellegűek). Bizonyos fokig Pěkný könyvének kiegészítéseként is olvasható a Prágai Zsidó Múzeum által kiadott füzet sorozat, amely a huszadik századi témákról rendezett konferenciák anyagát közli. Ezek a vegyes értékű kötetek, melyekben fontos és hiánypótló tanulmányok is fellelhetők, logikus tematikai sorrendben követik egymást: az 1899-es polnai vérvadás pertől kezdve az elmúlt század különböző alkorszakait tárgyalva.⁸

A tájékozódás irányait kijelölő új könyvek sorából két alapművet szükséges még feltétlenül kiemelni. 2007-ben jelent meg Michal Frankl nagy forrásanyag feltárásán alapuló munkája a 19. század végi cseh antiszemitizmusról, amely Jan Neruda, a korszak vezető cseh írójának zsidóellenes jelszavát emeli a könyv címébe: „Emancipáció a zsidóktól”.⁹ A kötet részletesen tárgyalja a cseh nacionalizmus új hullámát átható politikai antiszemitizmus

³ *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, I-III, Philadelphia - New York, 1968, 1971, 1984.

⁴ Gary B. COHEN, *Němci v Praze 1861-1914*, Praha, Karolinum, 2000; Hillel J. KIEVAL, *Formování českého židovstva: Národnostní konflikt a židovská společnost v Čechách 1870-1918*, Praha – Litomyšl, Paseka, 2011.

⁵ William O. McCAGG, *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670-1918*, Budapest, Cserépfalvi, 1992.

⁶ *Die Juden in Böhmen und Mähren: Ein Historisches Lesebuch*, szerk. Wilma IGGERS, München, 1986; Christoph STÖLZL, *Kafkas böses Böhmen: Zur sozialgeschichte eines Prager Juden*, München, 1975. (Csehül: *Kafkovy zlé Čechy: K sociální historii pražského žida*, Praha, Nakladatelství Franze Kafky, 1997); Uő: *Zur Geschichte der böhmischen Juden in der Epoche des modernen Nationalismus = Bohemia XIV*, 1973, 179-221; XV, 1974, 129-157; *Die Juden in der böhmischen Ländern*, szerk. Ferdinand SEIBT, München – Wien, 1983.

⁷ Tomáš PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha, Sefer, 2001.

⁸ *Hilsnerova aféra a česká společnost 1899-1999*, szerk. Miloš POJAR, Praha, Židovské muzeum v Praze, 1999; *Židovská menšina v Československu ve dvacátých letech*, szerk. Blanka SOUKUPOVÁ, Marie ZAHRADNÍKOVÁ, Praha, Židovské muzeum v Praze, 2003; *Židovská menšina v Československu ve třicátých letech*, szerk. Miloš POJAR, Blanka SOUKUPOVÁ, Marie ZAHRADNÍKOVÁ, Praha, Židovské muzeum v Praze, 2004.

⁹ Michal FRANKL, „Emancipace od židů”: *Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha-Litomyšl, Paseka, 2007.

kialakulását és nemzetközi összefüggéseit, beleértve az osztrák-német keresztényszocialista mozgalom ideológiai hatását a csehországi katolikus egyházra, majd az extrém zsidógyűlölet beépülését a cseh politikai gondolkodás fő áramlatába, ami elvezetett az 1897-es pogrom jellegű eseményekhez, illetve az 1899-es polnai vérvadás perhez. Ezt a kötetet szerencsésen egészíti ki Kateřina Čapková rendkívül alapos könyve, amely a két világháború közötti korszakot vizsgálva a csehországi zsidók új identitásképleteit (cseh, német, cionista) elemzi az első csehszlovák köztársaság megváltozott viszonyai között. A 2005-ös első kiadás után a szerző lényegesen átdolgozta munkáját, beépítve elemzésébe a nacionalizmussal foglalkozó újabb elméleti irodalom szemléletformáló eredményeit, melyek a közösségi identitás képlékeny és konstruált jellegére figyelmeztetnek.¹⁰

Nem feltétlenül tartoznak az alaptermék közé, de itt kell kitérni rá, hogy az elmúlt huszonöt évben számos tudományos konferenciát rendeztek a témában, melyeknek anyagát gyűjteményes kötetekben publikálták. Ezek közül csak néhány kiadványt emelek ki, a többire a vonatkozó tematikai egységeknél hivatkozom.¹¹

Csomópontok (1) – A századforduló

Gary B. Cohen fentebb már idézett könyve rendkívül érzékletesen írja le azt a folyamatot, amelyben a prágai zsidó népesség a cseh-német konfliktus foglyává vált a 19. század utolsó harmadában. 1861-ben a csehek már elég erősek voltak ahhoz, hogy magukhoz ragadják a prágai városi tanács fölötti ellenőrzést, s veszélyeztették a cseh tartománygyűlés fölötti német uralmat is. A csehországi német liberálisok ekkor még ki tudták használni azt az előnyt, amely gazdasági és informális hatalmukból, illetve a cenzuson alapuló választási rendszerből fakadt. A Prága lakosságának mintegy 7-8 százalékát kitevő zsidók a kétnyelvű, de túlnyomórészt németül beszélő, nemzetiségileg semleges „szürke zónához” tartoztak, miközben vezető csoportjaik megjelentek az ügyvédek és professzorok vezette Német Kaszinó (*Deutscher Verein*) társasági életében. Mivel a német liberálisok nem állítottak semmiféle „faji” vagy vallási kritériumot a befogadás elé, s ők látszottak leginkább szavatolni a zsidók teljes egyenjogúságát, az asszimiláció olyannyira gyorsan haladt előre, hogy 1879-ben a Német Kaszinó tagjainak közel 40%-át már zsidók alkották.¹²

A helyzet azonban gyorsan megváltozott. Az osztrák liberálisok 1879-es bukása után a nemzeti küzdelem Prágában is új szakaszba lépett. A német vezető réteg világosan látta, hogy kizárják őket a kormányzati szervekből, elcsehesítik iskoláikat és elvesztik ellenőrzésüket az események fölött. A demográfiai változások is ellenük dolgoztak: a belső városrészekben a német nyelvűek aránya az 1880-as 20%-ról 1910-re 11%-ra esett vissza (kis mértékben abszolút számuk is csökkent, míg a cseheké mintegy megkétszereződött.)¹³ Ezt tetőzte be a választójogi reform, amelynek eredményeként az 1883-as parlamenti választásokon a cseh jelöltek České Budějovice (Budweis) kivételével megszerezték az összes mandátumot a cseh többségű vidéki és városi kerületekben. Prágában a csehek a zsidó szavazatokra is apelláltak,

¹⁰ Kateřina ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918 až 1938*, Praha-Litomyšl, Paseka, 2013².

¹¹ *Židé v české a polské občanské společnosti*, szerk. Jerzy TOMASZEWSKI, Jaroslav VALENTA, Praha, 1999; *Emancipácia Židov-antisemitizmus-prenasledovanie*, szerk. Jörg K. HOENSCH, Stanislav BIMAN, Ľubomír LIPTÁK, Bratislava, Veda, 1999; *Allemands, Juifs et Tchèques à Prague 1890-1924*, szerk. Maurice GODÉ, Jacques Le RIDER, François MAYER, Montpellier, Université Paul-Valéry, 1996; *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*, szerk. Blanka SOUKUPOVÁ, Peter SALNER, Bratislava, Fakulta humanitních studií UK, 2004; *Praha - Prag 1900-1945*, szerk. Peter BECHER, Anna KNECHTEL, Passau, Stutz, 2010.

¹² COHEN, *Němci v Praze*, 68.

¹³ *Uo*, 76.

mondván hogy mérséklődne az antiszemitizmus, ha nem németként definiálnák magukat. Josefovban a két csehpárti zsidó jelölt nyert a két német liberális párti zsidóval szemben.¹⁴

Mindezek a változások jelentős átalakulást indítottak el a csehországi zsidók önszemléletében és közösségi tájékozódásában. A német liberálisok egyértelműen elutasították az antiszemitizmust, de védekezésbe szorultak a határmenti német övezetekben erősödő radikális jobboldali „völkisch” mozgalommal szemben, amely kifejezetten „faji” alapon állt és a nagynémet orientáció felé hajlott. A prágai zsidó elit továbbra is kitartott a német önmeghatározás mellett, ám a városba bevándorló szegényebb vidéki hittestvéreik többsége 1900-ban azt felelte a népszámlálási kérdésre, hogy a köznapi érintkezésben csehül beszél.¹⁵ Ahogy az ország gazdaságában a cseh alrendszer félretolta a német felépítményt, a prágai zsidó bevándorlók kezdték érvényre juttatni akarataikat a nagypolgári vezető réteggel szemben.¹⁶

Hillel J. Kieval, aki részletesen feldolgozta a cseh identitású zsidók 1876-ban induló mozgalmát (*Spolek českých akademiků-židů*), vitatja Cohen nézetét, mely szerint a prágai zsidó középosztály egyöntetűen a német liberális táborhoz sorolta önmagát.¹⁷ Úgy ítéli meg, hogy a zsidó elit csak részlegesen integrálódott a prágai német társadalomba, s a századfordulón kiteljesedő „kulturális transzformáció” átstrukturálta a prágai zsidó közösség nyelvi preferenciáit.¹⁸ Kieval könyve arra a narratívára épül, hogy a modernizáció folyamatában a csehországi zsidók két jelentős csoportja elfordult a korábban kizárólagosan érvényesülő német és birodalmi orientációtól, s a nemzeti identifikáció jegyében megalkotta a sajátos „önreprezentáció” egymással rokon két új formáját: a cseh-zsidó mozgalmat és a prágai cionizmust.¹⁹ Ebben a kontextusban az eleinte szerény támogatottságú cseh-zsidó irányzat arra törekedett, hogy megváltoztassa a zsidók hagyományos „nemzeti közömbösségét”, de az asszimilációt cseh-zsidó szimbiózisként képzelte el, amelynek során a cseh anyanyelvű zsidók új és kifejezetten modern zsidó kultúrát hoznak létre (megújítják a hagyományt, sőt újraalkotják azt).²⁰ Az irányzat politikai intézményesülését jelezte, hogy 1883-ban a mozgalom három vezető képviselője az „ócseh” nemzeti párt jelöltjeként jutott be a prágai tartománygyűlésbe.²¹

Az egész Habsburg monarchiát megrázó 1897-es politikai válság azonban megtörte a cseh-zsidó mozgalom dinamikáját. Az ifjúcseh párttal megegyezést kereső Badeni kormány ugyanis kiadott egy fordulat értékű nyelvi rendeletet, amely Cseh- és Morvaország valamennyi körzetében kötelező kétnyelvűséget írt elő. A rendelet egyúttal kifejezte a Cseh Királyság államjogi különállását és oszthatatlanságát. Ezzel a kormány elvesztette a mérsékelt, „haladó” német pártok támogatását, beleértve a prágai Kaszinót is, a birodalmi parlament pedig a német képviselők obstrukciója miatt működésképtelenné vált. A kormány lemondott, a rendeletet visszavonták, amelyet a prágai német diákegylet győzelmi ünnepélyvel köszöntött. A rendezvényt azonban ellentüntetők támadták meg, este pedig a csőcselék ablakokat tört be, német és zsidó üzleteket, lakásokat kezdett fosztogatni. A prágai utcákon napokon át tombolt a gyűlölet, a cseh közvélemény részben a zsidókat hibáztatta nemzeti követeléseik veresége miatt. A zavargásokat csak a rendkívüli állapot bevezetésével sikerült

¹⁴ Uo., 110-111.

¹⁵ A századfordulón a 18 ezres prágai zsidó lakosságból 4 ezer hirtelen átpártolt a cseh lojalitáshoz. 1890-ben 74%-ban mondták német nyelvűnek magukat, 1900-ban csak 45%-uk. COHEN, 81-82.

¹⁶ MCCAGG, 137.

¹⁷ Cohen idézett könyvét egyenesen a „cseh zsidók életének germán-centrikus interpretációjának” nevezi. - KIEVAL, 303.

¹⁸ Uo., 98-99, 115-116.

¹⁹ Uo., 7-8, 11-12, 296-297.

²⁰ Uo., 52-54.

²¹ Uo., 79.

megfékezni (három halott és több tucat súlyos sebesült volt az utcai kilengések áldozatai között).²²

A csehországi zsidókat megrendítő élmény érte. Sokan azok közül, akik a csehekhez történő asszimiláció mellett érveltek, kételkedni kezdtek törekvéseik értelmében. A zsidó közösség megosztott maradt a cseh és a német orientáció között, de ettől fogva gyorsan erősödött a cionista mozgalom. 1899-ben megalakultak az első nyíltan cionista szervezetek, a *Jüdischer Volksverein Zion*, illetve a korábbi diákegyesületekből kinőtt *Bar Kochba*. Kieval részletesen adatom, hogy vezetőik jelentős része a „cseh-zsidó” szervezetekből lépett át.²³ A zsidó nacionalisták önálló nemzeti entitásként határozták meg közösségüket, és ennek valódi megteremtéséhez a „nemzeti újjászületés” programját kínálták.²⁴ A prágai kulturális cionizmus karakterét erőteljesen formálta Martin Buber hatása, aki Nietzsche alapján a nemzetet az akaratban megtestesülő élő organizmusnak fogta fel, és a judaizmus „zsarnoki törvényein” átlépve képzelte el a „zsidó reneszánsz” alkotó kibontakozását.²⁵

Csomópontok (2) – Masaryk és a polnai vérvád

Az 1897-es utcai zavargásokat alig másfél év után követte a polnai vérvadás per, amelynek során 177 városban és községben került sor különböző intenzitású antiszemita tüntetésre.²⁶ Polna kelet-csehországi kisváros volt a cseh-morva fennsíkon, ahol 1899 húsvétján brutálisan meggyilkoltak egy tizenkilenc éves varrólányt, Anežka Hružovát. A húsvéti időpont gyorsan elindította a középkori babonán alapuló szóbeszédet, mely szerint a bűntényt csakis a zsidók követhették el, hogy a lány vérért rituális célra használják fel. Ma már nehéz elképzelni, hogy az antiszemita közhangulatban sokan hitelt adtak a képtelen babonának, amely német nyelvterületről szivárgott át a cseh nyilvánosságba. A polnai első nyomozás során a helyi hatóságok napokon belül a huszonkét éves nincstelen zsidó fiatalembert, Leopold Hilnert vádolták meg, akit egyetlen közvetlen bizonyíték nélkül a Kutna Hora-i bíróság halálra ítélt. A vérvád nem volt része a vádiratnak, de azzal, hogy több elkövetőről beszélt, s azt állította, hogy a helyszínen nem volt nyoma a kifolyt vérnek, ahogy az lenni szokott, utalásokat tett a rituális gyilkosság lehetőségére. A radikális nacionalista sajtó – karöltve a keresztényszocialista lapokkal – ebben a kontextusban értelmezte az eseményeket. A píseki fellebbviteli törvényszék annak ellenére megerősítette a halálos ítéletet, hogy időközben fény derült a nyomozás durva hibáira, a tanúvallomások ellentmondásaira. Az ítéletet Ferenc József császár életfogytiglani börtönre változtatta, s hosszú jogi küzdelem kellett ahhoz, hogy Hilsnert 1918 márciusában szabadon bocsássák.

A polnai vérvadás ügy legalaposabb feldolgozása Jiří Kovtun, emigráns író és amatőr történész nevéhez fűződik, aki a Szabad Európa Rádió szerkesztője, majd a washingtoni Kongresszusi Könyvtár munkatársa volt.²⁷ Adatgazdag könyve igyekszik a legapróbb részletekig rekonstruálni a bűntényt – s a téma összes vetületét tárgyalja –, de nem véletlenül

²² Helena KREJČOVÁ – Alena MIŠKOVÁ, *Poznámky k otázce antisemitismu v českých zemích na konci 19. století = Emancipácia Židov*, 45-71; COHEN, 183-184; FRANKL, 251-262. - Az 1890-es évek cseh társadalmának belső szakadásait elemző új publikációk közé tartozik Blanka Soukupová vékony monográfiája, amely a sajtó és a kialakuló pártok tevékenysége alapján elemzi a csehországi társadalom etnikai, vallási és ideológiai megosztottságát, kiemelve az „ifjúcseh” nemzeti párt radikális nacionalizmusát, amely a központi kormány legfőbb ellenzékeként a németek, zsidók és szociáldemokraták kizárásával hivatkozott a nemzeti egységre. Az antiszemitizmussal és a cionizmus kezdeteivel az utolsó két fejezet foglalkozik. Vö.: Blanka SOUKUPOVÁ, *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*, Praha, Sofis, 2000.

²³ KIEVAL, 147-149.

²⁴ *Uo.*, 144-148, 151. – A szerző megjegyzi, hogy ennyiben azt a programot hirdették, amellyel a német és cseh antiszemita régóta vádolták őket. (144)

²⁵ *Uo.*, 157-161. (Külön fejezet Buber eszméiről és hatásáról: 188-232.)

²⁶ Krejčová – Mišková, 47. – A tanulmány részletes bontásban adatom az összes incidenst.

viseli a *Titokzatos gyilkosság* címet. A tettes személye éppúgy homályban marad, mint az egymásnak ellentmondó – esetenként hamis – vallomások motivációja (melyek között feltételezhető az áldozat családtagjainak valamilyen érintettsége). Ezen túlmenően a hatalmas per- és sajtóanyag se kínál megnyugtató választ a legnagyobb rejtélyre: vagyis arra, hogy a jogállami eljárásokat kétségtelenül követő igazságszolgáltatás miért nem tudta megőrizni pártatlanságát az antiszemita közhangulatban.²⁸

A könyvtárnyi terjedelmű szakirodalom, amely Masaryk életútjával foglalkozik, részletesen tárgyalja azt a hálátlan szerepet, amelyet a későbbi köztársasági elnök magára vállalt a per felülvizsgálatában. Ehelyütt a legjobbnak tartott két új politikai biográfiát emelem ki, melyeket cseh fordításban is kiadtak.²⁹ Mindkét mű megegyezik abban, hogy Masaryk elsősorban erkölcsi okokból vállalta a „cseh Zola” szerepét, mert a rituális gyilkosság vádjában az igazság kigúnyolását látta, s a közvélemény alakítóinak viselkedésében a cseh nemzeti tudat szégyenteljes torzulását vélte felfedezni. Emlékezetes, hogy a Kutna Hora-i esküdtszék előtt az áldozat családját képviselő ügyvéd, Karel Baxa (radikális nacionalista politikus, a világháború után Prága polgármestere) az alábbi kijelentéseket tette záróbeszédében: „Ezek más emberek, visszataszító faj (...) mint az állatok (...) keresztényeket gyilkolnak, egy ártatlan lánykát, hogy vérét vehessék. (...) Meg kell védenünk magunkat azokkal szemben, akik megcsapolják a mi keresztény lányaink vérét”.³⁰ A píseki másodfokú tárgyalás előtt Masaryk cikkekben és röpiratokban érvelt a vérvád babonája ellen, cáfolta a peranyag hibás tényállításait (felhasználva a prágai cseh egyetem orvosi karának szakvéleményét, amely nem igazolta az áldozat kivéreztetését). Fellépése miatt heves antiszemita kampány indult ellene, a prágai egyetemen tüntetők lepték el előadásait. A nemzet árulójának, zsidóbérencnek kiáltották ki, egyetemi felettesei végül szabadságra küldték. A híres-hírhedt kézírathamisítási ügy leleplezése után a polnai per volt a második nagy fordulat Masaryk politikai pályáján. Miután komolyan mérlegelte a kivándorlás lehetőségét, a maradás mellett döntött, kilépett az uszításban élenjáró „ifjúcseh” nacionalista pártból, s megalapította a maga „realista” mozgalmát. Később, az eseményekre visszaemlékezve több alkalommal is felidézte, hogy gyermekként maga is hitt a vérvádas babonában, félelemmel vegyes idegenkedéssel tekintett zsidó osztálytársaira, s még felnőttként is, amikor tisztába jött az igazsággal, bizonyos fokú tartózkodást megőrzött a zsidókkal szemben.³¹ Megértette azonban, hogy a klerikális zsidógyűlölet lealjasítja az egyszerű népet, és a polnai per lefolytatása klasszikus példája annak, hogy az eleve megrögzült előítéletek nemcsak az emberek eszét és szívét zavarják meg, hanem az érzékszerveiket is (amivel a nyomozás és a peranyag súlyos hibáira utalt). Számára a tisztánlátáshoz elég volt Jézus tanítását követni, mert aki keresztény, nem lehet antiszemita.³²

Az a nonkonformista aktivizmus, amelyet Masaryk a Hilsner-ügyben vállalt, később személyes imázsának tiszteletre méltó, pozitív elemévé vált, ami sokáig eltakarta a „cseh Zola” ellentmondásos nézeteit a „zsidó kérdésről”. Az újabb nemzetközi szakirodalom,

27 Jiří KOVTUN, *Tajuplná vražda.: Případ Leopolda Hilsnera*, Praha, Sefer, 1994. – Mértékadó összefoglalás angolul: Michal FRANKL, *The Background of the Hilsner Case: Political Antisemitism and Allegations of Ritual Murder 1896-1900* = *Judaica Bohemiae* 36, 2001, 34-118.

28 Lásd ehhez még: Bohunil ČERNÝ, *Justiční omyl? = Hilsnerova aféra*, 31-35.

29 H. Gordon SKILLING, *T. G. Masaryk: Proti proudu 1882-1914*, Praha, Práh, 1995, 121-137. (Angolul: *T. G. Masaryk. Against the Current, 1882-1914*, London, Macmillan, 1994); Alain SOUBIGOU, *T. G. Masaryk*, Praha-Litomyšl, Paseka, 2004, 134-140. (Franciául: Paris, Fayard, 2002); Lásd még: Stanislav POLÁK, *T. G. Masaryk: Za ideálem a pravdou III*, Praha, Masarykův ústav, 2004, 226-260, 419-448.

30 Idézi SOUBIGOU, 137.

31 Karel ČAPEK, *Hovory T. G. Masarykem*, Praha, Československý spisovatel, 1990, 21-22.

32 Masaryk beszéde a bécsi birodalmi parlament 1907. december 7-i ülésén. Közli Jiří KOVTUN, *Slovo má poslanec Masaryk*, Praha, Československý spisovatel, 1991, 210-214.

átlépve az apologetikus értelmezéseken, már árnyaltabban közelíti meg a témát.³³ Masaryk ugyanis „...filozófiai és etikai okok alapján soha nem fogadta el teljesen a zsidók asszimilációját”.³⁴ Herder és részben Renan nemzetfelfogását követve a nemzetet etnikai alapozású történeti képződménynek tekintette, amelyhez egy másik önálló etnikai jegyekkel bíró nép nem csatlakozhat. „A zsidók – írta egy helyütt – önálló nemzetet alkotnak, ami akkor is így van, ha lemondtak a saját nyelvükről. Azonban a nyelv önmagában nem etnográfiai jegye a nemzetiségnek”.³⁵ 1908-ban a *Rozvoj* című cseh-zsidó hetilapnak pedig kijelentette: „Az asszimiláció mint tömegmozgalom egyenesen lehetetlen és nevetséges. (...) A zsidók bizonyára csehekké válhatnak kulturálisan, de megmarad persze a különbség: más eredet, illetve rassz, ami nem határozható meg azonban pontosan, valamint a vallás és a hagyomány.”³⁶ Masaryk, az antiszemitizmus mindig kérlelhetetlen ellenfele, bizonyos fokig idegenkedett a nemzeti közösség származási-etnikai pluralizmusától. Álláspontja közelebb állt a cionistákéhoz, mint az asszimiláció útját egyengető cseh-zsidó mozgalomhoz. Bár a nemzeti sajátosságokat elsősorban erkölcsi alapon fogta föl, megőrzött valamit a nacionalista örökségből, amely a zsidókat a cseh társadalom idegen elemeként szemlélte.

Csomópontok (3) – A prágai német irodalom

A világháború előestéjén szökkent szárba a prágai német irodalom: egy különleges fenomen, amelynek alkotói túlnyomórészt, de nem kizárólag zsidó származásúak voltak. Kafka és társai különleges világával könyvtárnyi irodalom foglalkozik, amelynek előszámlálása szétfeszítené e tanulmány kereteit, itt csupán annak jelzésére szorítkozhatunk, amit a bohemisztika hozzátesz a témához.³⁷

A prágai német irodalom szigetszerű képződményt alkotott, amelynek nem volt élő kapcsolata sem a cseh, sem a vidéki német közösséghez. Szellemi kapcsolataik leginkább még a bécsi liberális magaskultúrához fűződtek, mindenekelőtt a *Neue Freie Presse* köréhez. Ennek az urbánus zárványnak a jelentősége azonban nem állt arányban íróinak és olvasóinak számával, mivel kreatív módon, mintegy magas nyomáson összesűrítve hordozta a Monarchia alkonyának szorongásokkal teli, melankolikus és egyúttal morbid vidámságot sem nélkülöző légkörét. Prága kulturális közege azonban különbözött Bécsétől. A „gemütlich” (kedélyes) és az „unheimlich” (otthonatlan) kettősségét a cseh főváros eltérő képletbe rendezte. Az olasz bohémista, Angelo Maria Ripellino *Mágikus Prága* című nevezetes könyvében összeköti a város állítólag titokzatos, szomorú, sőt baljóslatú atmoszféráját a századelő három etnikai közösségének kölcsönös elidegenedésével, amely Kafka kirekesztettségét és különös büntudatát elmélyítette.³⁸ Ripellino nem veszi át azt az újabb keletű mítoszt, amely a cseh, a német és a zsidó elem termékeny szimbiózisát feltételezi, sőt az idegenség érzését kiterjeszti a csehekre is. A magaskultúrában szublimált élményekből kibontva idegen itt a német, aki a közelgő bomlás előérzetében él, etnikai mivoltában pusztulásra kárhoztatva, és ebből fakad dekadenciára és bohémságra hajló íróinak miszticizmusa (Gustav Meyrink, Paul Leppin). A

³³ Hillel J. KIEVAL, *Masaryk and Czech Jewry: the Ambiguities of Friendship* = T. G. Masaryk, *Thinker and Politician* I, szerk. Stanley WINTERS, London - Basingstoke, Macmillan, 1990, 302-327.

³⁴ KIEVAL 2011, 163.

³⁵ Idézi KIEVAL 2011, 165.

³⁶ Idézi KIEVAL 1990, 309.

³⁷ A cseh könyvpiac terméséből kiemelést érdemel egy eredetileg franciául íródott mű, amelyeknek bibliográfiai jegyzetei alapos tájékoztatás nyújtanak: Michel BERNARD, *Praha město evropské avantgardy 1895-1928*, Praha, Argo, 2010. (Eredetileg: *Prague: Belle époque*, Paris, Aubier, 2008.) Az újabb nemzetközi szakirodalomból figyelemre méltó munka: Scott SPECTOR, *Prague Territories: National Conflict and Cultural Innovation in Franz Kafka's Fin de Siècle*, Berkeley - Los Angeles - London, University of California Press, 2000.

³⁸ Angelo Maria RIPELLINO, *Magická Praha*, Praha, Odeon, 1996².

dekadens német értelmiség „szürcsölte a moldvaparti várost mint valami átok kelyhét – ahhoz tapadva, ami benne velejéig kétszínű, kábító, morbid és unheimlich”.³⁹ Kétszeresen is az idegenség bélyegével él itt a gettó-korszakból alig kilépett zsidó, a kastély falai közé bebocsátást kérő, de a német közegben tartós helyét nem lelő, akinek a szlávok is elutasítják a baráti kéznyújtását. „Őn nem tartozik a kastélyhoz, de nem is falunkbeli. Sehová sem valósi, de persze azért mégsem senki, ön sajnos mégis csak valaki: ön egy létszámon felüli, mindenütt utunkban lábatlankodó idegen”.⁴⁰ És végül a csehek, akiket Prágában ugyancsak feszélyez az idegenség érzése: elnyomott többségként évszázadok óta kisebbségi tudattal élnek. „A Homo Bohemicusnak sok köze van a prágai zsidóhoz” – mondja Ripellino.⁴¹

Abban, hogy a prágai német irodalom nem integrálódott sem a cseh környezetbe, sem a tágabb német kultúrába, a politikai környezet merevsége mellett jelentős szerepet játszott szerzőinek zsidó szociokulturális háttere. Max Brod, Kafka vagy Werfel különbözőképpen tekintett a maga zsidóságára, de valamennyiüket áthatotta az ambivalencia érzése, amely éppúgy érintette az írói nyelvhasználatot, mint bizonytalan társadalmi státuszukat. Igyekeztek megszabadulni prágai gyökereiktől, ami Kafkánál abból is kitűnik, hogy írásaiból kínos gonddal szűrte ki a helyi német-zsidó dialektus elemeit. A nyelv ebben a vonatkozásban nem technikai eszköz, hanem az író egész létét átható gond kifejeződése. A németnyelvűség gyötrelmet jelentett számára, mert a kirekesztettség konkrét és metafizikai érzése egyaránt kódolva volt benne.

A nacionalista közhangulat karanténba zárta a prágai német irodalmat. Voltak ugyan közvetítői kísérletek, a fiatal német és cseh írók elkülönült kávéházainak közönsége időnként keveredett is egymással, de a kapcsolat lényegében arra korlátozódott, hogy néhány prágai zsidó író lelkesen fordította németre a cseh irodalom legfrissebb értékeit.⁴² Emil Saudek 1908-as Březina-fordításával indult például meg a kivételes tehetségű cseh szimbolista költő nemzetközi recepciója⁴³, de Březina gyakran tett magánkörben durva antiszemita megjegyzéseket, amelyek nem kímélték saját fordítóit sem.⁴⁴ Kafka ismerte futólag Hašeket, az anarchista botrányhőst, s kettejük párhuzamba állítására később forgalomba került néhány gondolat kísérlet.⁴⁵ Ripellino prágai panoptikumában a Károly-hídon szembetalálkozik egymással a dülöngélő két szuronyos katona, akik az átmulatott éjszaka után botladozva kísérik Švejket Katz tábori lelkészhez, valamint a két kövérkés, öltönyös-cinderes ügynökfigura, akik csendben lépkedve Josef K.-át viszik a kivégzésre a strahovi dombok felé.⁴⁶ Kortársak, akik észrevétlenül mennek el egymás mellett. Ebben a bizzar világban a büntudat, a menekülés, a túlélés képzeleti különböző életstratégiákat nyitnak meg. Nem véletlen, hogy részben eltérő okokból Rilke és Werfel fiatalon elhagyta Prágát, és egy antiszemita zavargás idején Kafka is a távozásra gondolt.

A Kafka önmeghatározásával foglalkozó kiterjedt – s eltérő értelmezéseket kínáló – szakirodalomból érdemes kiemelni Kateřina Čapková tanulmányát, amely a Kafka műveiben kifejeződő személyes izoláltság és elhagyatottság motívumát másként magyarázza, mint a korábban domináns megközelítések.⁴⁷ Čapková vitatja Christoph Stölzl értelmezését, mely szerint a magány és a gyökértelenség kínzó tudata Kafka műveiben a cseh környezet

39 Uo., 43.

40 Franz KAFKA, *Das Schloss*, szerk. Max BROD, Berlin, S. Fischer, É. n., 69.

41 RIPELLINO, 64.

42 RIPELLINO, 33.

43 Josef ZIKA: *Otokar Březina*, Praha, Melantrich, 1970, 17-20.

44 Alexej MIKULÁŠEK, *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století*, Praha, Votobia, 2000, 28-38.

45 A párhuzamkeresés alaphangját Karel Kosík 1963-as cikke adta meg, amely a groteszk világ személytelen mechanizmusai alapján rokonítja a két eltérő jellegű életművet. Vö.: Karel KOSÍK, *Hašek a Kafka neboli groteskní svět* = UO., *Století Markéty Samsové*, Praha, Orientace, 1993, 121-131.

46 RIPELLINO, 9.

antiszemita beállítottságából fakadt.⁴⁸ Azt feltételezi, hogy Kafka beállítódása elsősorban a nyugat-európai zsidó hagyomány válságának mélyen átélt reflexióját tükrözi, de nem ért egyet Max Brod és körének magyarázatával sem, amely az író személyes útkeresését cionista kontextusban értelmezi. Čapková elemzése a lengyel zsidó színház prágai vendégszereplésén alapul, amelyet Kafka és barátai eltérően fogadtak. A jómódú német családból származó „posztasszimiláns” cionista értelmiségiek a hamisítatlan, igazi zsidó hagyományt vélték felfedezni az ortodox keleti zsidókban, de a jiddisül beszélő félamatőr társulat előadása csalódást keltett számukra.⁴⁹ A galíciai zsidók tradicionális kultúrája és természetes életstílusa Kafkát is vonzotta, de barátaival ellentétben nem Martin Bubner ideológiai szemüvegén keresztül szemlélte őket. Magánemberként nem idegenkedett tőlük, hanem közvetlen kapcsolatot keresett a színészekkel. A Jicchok Levivel kialakult baráti kapcsolata egyúttal ráébresztette arra, hogy számára nincs már visszatérés a belsőleg megélt, természetes zsidó azonosságérzéshez. Cionista barátaival ellentétben minden realitást nélkülöző mítosznak tartotta azt, hogy a közös eredet alapján minden zsidó egyazon közösséghez tartozik. Hebraisztikai tanulmányai ellenére éppúgy nem vált cionistává, ahogy nem lett a prágai hitközség aktív tagja sem. Elmagányosodott, asszimiláns zsidóként sohasem érezte úgy, hogy a zsidó közösséghez tartozik.⁵⁰

Csomópontok (4) – Az első köztársaság

A világháborút követő antiszemita hullám ellenére, amely az egész közép- és kelet-európai térséget érintette, az 1918-as hatalmváltást a csehországi zsidók megkönnyebbüléssel fogadták, mivel csökkent a csehek részéről rájuk nehezedő nyomás. Bizonyos fokú garanciát jelentett, hogy az államelnöki székbe Tomáš G. Masaryk került, akiben a zsidó származású társadalmi csoportok a teljes jogegyenlőség legfőbb biztosítékát látták. Az antiszemitizmus nem szűnt meg az első csehszlovák köztársaság demokratikus viszonyai között sem, de 1920 után a politikai élet periferiájára szorult.⁵¹ Ebben a húsz éves időszakban jelentősen módosult a zsidó népesség belső tagoltsága, amelynek identifikációs hátterét Kateřina Čapková fentebb már idézett könyve dolgozta fel a legalaposabban.⁵² A csehek irányába erősödött az asszimiláció, de a zsidó nacionalisták és a konzervatív színezetű vallási csoportok egyaránt megtalálták a helyüket. Az összkép azáltal is bonyolultabbá vált, hogy az új köztársasághoz nagy számban kerültek tradicionális vallási hátterű szlovákiai és kárpátaljai zsidók. Azok, akik önmagukat nemzetiségként definiálták, pártot is alapítottak, amely 1929-ben és 1935-ben 2-2 képviselőt juttatott be a csehszlovák parlamentbe.⁵³ A párt

47 Kateřina ČAPKOVÁ, *Kafka a otázka židovské identity v dobovém kontextu = Kudej*, 2001/2, 42-52. (A cikk német nyelvű bővebb változata: Kateřina ČAPKOVÁ, „Ich akzeptiere den Komplex, der ich bin”: *Zionisten und Franz Kafka = Kafka und Prag: Literatur-, kultur-, sozial- und sprachhistorische Kontexte*, szerk. Peter BECHER, Steffen HÖHNE, Marek NEKULA, Köln - Weimar - Wien, 2012, 81-95.

48 STÖLZL, 1997, 133-120.

49 Max Brod a „ripacstársulat” vagy „vacakság” (die Schmiere) kifejezést használta rájuk. Idézi ČAPKOVÁ, 48.

50 *Uo.*, 52.

51 Áttekintés a korabeli cseh antiszemitizmusról: Jan RATAJ, *Český antisemitismus v proměnách let 1918-1945 = Židé v české a polské občanské společnosti*, szerk. Jerzy TOMASZEWSKI, Jaroslav VALENTA, Praha, 1999, 45-64.

52 ČAPKOVÁ, 2013. - A könyv két részlete angolul: Kateřina ČAPKOVÁ, *Specific Features of Zionism in the Czech Lands in the Interwar Period = Judaica Bohemiae* 38, 2002, 106-159; *Uő.*, *Czechs, Germans, Jews - Where is the Difference? The Complexity of National Identities of Bohemian Jews 1918-1938 = Bohemia* 46, 2005, 7-14.

53 Katarína HRADSKÁ, *Postavenie Židov na Slovensku v prvej československej republike = Emancipácia Židov-antisemitizmus-prenasledovanie*, szerk. Jörg K. HOENSCH, Stanislav BIMAN, Ľubomír LIPTÁK, Bratislava, Veda, 1999. 138.

támogatói azonban sohasem érték el az egész köztársaság izraelita vallású lakóinak egyharmadát.

A szűkebben vett cseh országrészekben a zsidó identitás belső tagoltságát mutatja, hogy az 1930-as népszámláláson 117 ezren vallották magukat izraelita vallásúnak, s közülük 43 ezren a cseh (pontosabban „csehszlovák”), 37 ezren a zsidó, s több mint 35 ezren a német nemzetiségi rovatot választották. Más források egybevetése alapján mintegy 20 ezerre tehető a kikeresztelkedettek, illetve a kérdőív által a térségben egyedülálló módon felkínált „felekezeten kívüli” kategóriába sorolt zsidó származású személyek száma, akik utóbb a nürnbergi törvények hatálya alá estek.⁵⁴ Az 1921-es népszámlálás után a Cseh-Zsidók Szövetsége közleményben ítélte el, hogy a zsidók közel egyharmada önálló nemzetiségként definiálta magát. A szövetséghez közel álló *Tribuna* című lap helytelenítette a cionizmust, amely visszalépést jelent a múltba, s az asszimiláció kárára megy. Az 1921-es prágai cionista kongresszust Alfred Fuchs⁵⁵ kommentálta a lap hasábjain. Eszerint a cionizmust a zsidó népesség kevésbé értékes része választja: „A nehezen asszimilálódó kelet-európai zsidók színre lépése lehetővé teszi a nyugati [értsd: cseh] zsidók teljes asszimilációjának felgyorsulását”.⁵⁶ Azonban Masaryk és a hivatalos kormánypolitika mindvégig a német nyelvű cionistákat támogatta a cseh zsidókkal szemben, és ez tartósította a szakadást a prágai zsidó eliten belül.

Čapková könyve sok újdonsággal szolgál a két világháború közötti korszak megítélésében. Használja ugyan az „identitás” kifejezést, de azt a „rugalmas” és „képlékeny” jelzővel egészíti ki, s az „asszimiláció” fogalmát is fenntartással kezeli.⁵⁷ A népszámlálási adatot, mely szerint az izraelita vallású lakosság többsége a „csehszlovák” rovatot jelölte meg, elsősorban az állam iránti lojalitásnak tudja be. Miközben a szerző amellet érvel, hogy a cseh országrészek kétnyelvű zsidó lakossága viszonylag sikeresen integrálódott a társadalom különféle hálózataiba, vitatja azt a beállítást, hogy a zsidók többsége egyértelműen besorolható lenne a három lehetséges nemzeti csoportba (cseh, német, cionista).⁵⁸ A nemzeti programot kínáló cseh-zsidó és cionista mozgalom nem rendelkezett átütő támogatottsággal, miközben német orientációjú zsidó politikai mozgalom nem is létezett. Čapková elveti azt a beállítást, hogy a csehországi zsidók a cseh-német nemzeti konfliktus áldozataiként fordultak a cionizmus felé. Dimitry Shumsky könyvére hivatkozva azt állítja, hogy a cionisták mintának tekintették a prágai cseh-német kulturális együttműködés modelljét az eljövendő palesztinai állam két nemzete számára.⁵⁹ A cseh cionizmus ugyanakkor teljesen egyedi jelenség, mert egyrészt a mérsékeltnek mondható „kulturális reneszánsz” programjára fókuszált, másrészt pedig a zsidó nacionalisták politikai képviselője jelen volt az állami adminisztráció szinte valamennyi szintjén.⁶⁰ Čapková könyvéből végeredményben az az összkép rajzolódik ki, hogy a

54 Miroslav KARNÝ, *Židé mezi Čechy a Němci = Češi a Němci*, szerk. W. KOSCHMAL et al, Praha-Litomyšl, 2002, 81-82.

55 Az ismert publicista, Alfred Fuchs a korszak sokat vitatott, különös egyénisége, aki a háború alatt a cionista diákmozgalomban kezdte pályáját, majd teljes határozottsággal a cseh identitás mellett tette le a voksát: 1921-ben katolizált, spirituális lelki megújulást hirdetett. A harmincas években szenvedélyes katolicizmusa odáig vezette, hogy a pápai politikát védelmezte, és még az osztrák szélsőjobbboldaltól átvett „hivatásrendi” társadalom bevezetését is propagálta. 1941-ben Dachauban zsidóként gyilkolták meg.

56 Idézi Pavel KOSATÍK, *Ferdinand Peroutka: Život v novinách (1895-1938)*, Praha - Litomyšl, Paseka, 2003, 72-73.

57 ČAPKOVÁ, 2013, 13-14, 16-17.

58 *Uo.*, 308.

59 Dimitry SHUMSKY, *Zweispachigkeit und binationale Idee: Der Prager Zionismus 1900-1930*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012.

60 ČAPKOVÁ, 2013, 309-310.

csehországi zsidók a széles értelemben vett cseh-német kulturális együttélés közegében helyezkedtek el, függetlenül „identitásuk” változatos képleteitől.⁶¹

Csomópontok (5) – A második köztársaság

Az a politikai fordulat, amely szétrombolta a csehországi zsidók viszonylag sikeres integrációjának eredményeit, nem a német megszállással kezdődik, hanem a Hitler által kikényszerített müncheni diktátummal. A németlakta területek elvesztése után szinte minden megváltozik: a Harmadik Birodalom markában lévő, immár kötőjellel írt Cseh-Szlovákia (a „második köztársaság”) stratégiai szempontból nem védhető többé. A külső hegyomlást belpolitikai földcsuszamlás követi: Beneš távozása, a pártok betiltása vagy kényszerű fúziója után egy ingatag, autokratikus rendszer alakul ki, amelyben az első köztársaság belső ellenzéke diktál. A mai cseh kollektív emlékezet szempontjából a második köztársaság rövid fél éve roppant kínos terhet jelent, mert cáfolja azt az elterjedt illúziót, hogy a cseh társadalom mentalitása szorosan kötődik a demokratikus politikai kultúrához. Éppen ezért a korszak hiteles feldolgozását csak a közelmúlt történeti irodalma kezdte el.⁶²

Az 1938 őszen hatalmi pozícióba került jobboldali radikalizmus ideológiai körképét Jan Rataj rajzolta meg *Autokratikus nemzeti állam* című könyvében.⁶³ A masaryki demokrácia felszámolását a „konzervatív forradalmat” hirdető belső erők hajtották végre (az egykori agrárpárt jobbszárnya szövetségben a fasiszta szervezetekkel). Ekkor lépnek színre azok a militáns katolikusok, akik világnézeti harcot hirdetnek a „pozitivistá” és elvilágiasodott kulturális irányzatok ellen: ostromozva a cseh társadalom realista pragmatizmusát, állítólagos erkölcstelenségét.⁶⁴ A szellemi elit korábbi nagyságai ellen (Masaryk, Beneš, Čapek) bevetik a jobboldali radikalizmus teljes fegyverzetét (populizmus, klerikalizmus, antiszemitizmus).⁶⁵

A cseh antiszemitizmus új hullámát a müncheni traumát követő sérelmi nacionalizmus táplálta. A sajtót elárasztják a masaryki köztársaság társadalmi berendezkedését ostromozó vádbeszédek, amelyek a nemzeti hagyományt fellazító demokráciában jelölték meg a külpolitikai katasztrófa okait. Ebben a hiszterizált légkörben a zsidók szinte automatikusan céltáblává váltak. Az addig karanténba szorított fanatikus antiszemiták érvei feltűnnek a kormányközeli lapok hasábjain. A *Národní obnova* című, radikálisan jobboldali, katolikus újságban a legtöbb ismert katolikus író (Durych, Zahradníček, Deml, Renč) publikált szélsőséges hangnemű demokrácia- és zsidóellenes cikkeket. Rudolf Voříšek, a lap vezető publicistája az összes általa kárhoztatott eltévelyedést: „liberalizmus, szabadgondolkodás, antiklerikalizmus, többpártrendszer, szocializmus, humanizmus, kommunizmus, bolsevizmus, laikus világnézet” – a zsidó értelmiségiek számlájára írta.⁶⁶ A Németországhoz átcsatolt területeken már novemberben lángoltak a zsinagógák, de a menekülőket nem engedték át az új határon, sőt a sajtó a korábbi német-zsidó emigránsok kiutasítását követelte. Peroutka, Masaryk körének vezető publicistája két héttel a német megszállás előtt arról írt, hogy a

⁶¹ Uo., 308-322.

⁶² A legalaposabb monográfia, mely bizonyos pontokon enyhíteni igyekszik a politikai elit felelősségét: Jan GEBHART - Jan KUKLÍK, *Druhá republika 1938-1939: Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha - Litomyšl, Paseka, 2004. - Bírálatához lásd: Jan RATAJ, *Konečná diagnóza druhé republiky?* = *Soudobé dějiny* 12, 2005, 140-145.

⁶³ Jan RATAJ, *O autorativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938-1939*, Praha, Karolinum, 1997. – Részlet a könyvből magyarul: Jan RATAJ, *Fajvédő nemzet* = „2000”, 2004/10, 54-67.

⁶⁴ A katolikus írók antiszemitizmusáról a második köztársaság idején lásd: Jaroslav MED, *Literární život ve stínu Mnichova (1938-1939)*, Praha, Academia, 2010, 82-97.

⁶⁵ RATAJ, 1997, 47-64, 127-128.

⁶⁶ Uo., 104.

„zsidó kérdésben” csupán a „tónus” különbözteti meg a cseheket a németektől: „A cseh halkabban, nyugodtabban ugyanazt mondja”.⁶⁷

Az orvosi, ügyvédi és mérnöki kamara képviselői már 1938 októberében követelték a zsidókat érintő foglalkozási korlátozások bevezetését. Míg korábban a biológiai közösségen alapuló nemzetfogalmat csupán néhány fasiszta csoport tette magáévá, most a kormánytábor túlnyomó része fajvédő álláspontra helyezkedett. Már a zsidótörvények bevezetése előtt a zsidókat de facto kizárták a cseh társadalomból.⁶⁸ 1939 januárjában a kormány albizottságot hozott létre a zsidókérdés megoldására, s ekkor döntenek a többségében német-zsidó emigránsok kitoloncolásáról. A zsidó származású közalkalmazottakat meghatározatlan időre szabadságolják vagy nyugdíjazzák. Elkezdődik a kivándorlás, amely elsősorban a németül beszélő fiatalabb értelmiségi réteget érinti, de a két legismertebb cseh-zsidó író is nyugatra távozik (Egon Hostovský, František Langer).⁶⁹

A cseh nyilvánosságot már az 1939. március 15-i német megszállás előtt a szélsőjobboldali, nacionalista és antiszemita diskurzus uralta. A katolikus *Národní obnova* megnyitotta oldalait a Hlinka-párti szlovák propaganda előtt: „Szlovákiát egyenesen irigyelhetjük”, mivel az ott tapasztalható „forradalmi fasiszta haladás” elébe vágott a Csehországban lassan dőcögő jobboldali rendszerváltásnak.⁷⁰ A fasiszta pártvezér, Jiří Stříbrný, aki az újonnan létrehozott egységes kormánypárt egyik alelnöke is volt, nem tartotta elég radikálisnak a kormány zsidóellenes politikáját: „A nemzet jelentős része azt kívánja, hogy a zsidókérdést mérsékelten, és abban a példásan igazságos szellemben oldjuk meg, ahogyan a szomszédos hatalom idevonatkozó törvényes rendelkezései járnak el”.⁷¹ Az utcai támadásokat az egységes kormánypárt ifjúsági tagozata készítette elő. Nacionalista aranyifjak és fasiszta gárdisták utcai és kávéházi botrányokat provokáltak. Követelték a zsidó kézben lévő földbirtokok elkobzását, a zsidók és cigányok kizárását a honvédelemből. A nemzet „erkölcsi és szellemi tisztaságának” megőrzése érdekében zsidók ne vehessenek részt a közéletben: tiltsák ki őket a sajtóból, a művészi és tudományos életből. Számos intézményben a rasszizmus spontán, mintegy alulról jövő kezdeményezésre érvényesült, ellentétben a törvényes szabályozással. A prágai orvostudományi kar tanári testülete úgy határozott, hogy az elkövetkező két szemeszterben zsidó származású hallgatót nem vesznek fel. A zsidók jogfosztására tett javaslatok előkészítették a protektorátusi kormány későbbi intézkedéseit. Chvalkovský külügyminiszter és Mastný nagykövet Berlinben megígérte német tárgyalópartnereinek, hogy a második köztársaság készen áll a zsidókérdés náci elképzelések szerinti megoldására.

Csomópontok (6) – Protektorátus, holocaust

Az első antiszemita rendeletek a német megszállást követő hetekben kerültek terítékre, de mivel a protektorátusi kormány enyhébb korlátozásokat javasolt, elutasítva a nürnbergi törvények életbe léptetését, Konstantin von Neurath, birodalmi protektor a maga hatáskörébe vonta a „zsidókérdés rendezését”. Neurath 1939. június 21-én adta ki a zsidó tulajdont „árjásító” rendeletét, s a végrehajtást a német hatóságok, a Prágába érkező Adolf Eichmann kezébe helyezte. A továbbra is az egykori agrárpárt által dominált kollaboráns kormány két

⁶⁷ Ferdinand PEROUTKA, *Češi, Němci a Židé = Přítomnost*, 1939/8, 113-114.

⁶⁸ A zsidók helyzetét a második köztársaság idején részletesen tárgyalja: *Židovská menšina za druhé republiky*, szerk. Miloš POJAR, Blanka SOUKUPOVÁ, Marie ZAHRADNÍKOVÁ, Praha, Židovské muzeum v Praze, 2007.

⁶⁹ Különböző források szerint a német megszállás előtt mintegy 20-27 ezer zsidó származású személy távozott Csehországból. – RATAJ, 116.

⁷⁰ *Uo.*, 98.

⁷¹ *Uo.*, 105.

Uo., 113-118.

tűz közé került: a megszállók követeléseinek a cseh fasiszták akciói adtak nyomatékot.⁷² Az országot elárasztják az antiszemita röpiratok, a fasiszta rohamcsapatok tömeges zsidóveréseket rendeznek.⁷³ Az év során megszületnek mindazok az intézkedések, amelyek elveszik a nürnbergi törvények alapján definiált zsidók tulajdonát, kitiltják őket a nyilvános helyekről, s hétköznapi életvitelüket aprólékos rendszabályokkal korlátozzák. A tömeges deportálás 1941 októberében indul meg, s a következő két-három hónapban a zsidó lakosság túlnyomó részét a terezini erődből kialakított gettóba kényszerítik. Többségüket innét továbbviszik a lengyel és balti térségben felállított haláltáborokba, ahol 87 ezer csehországi zsidót pusztítanak el. Az áldozatok összlétszáma megközelíti a százezer főt. A mintegy 15 ezer túlélő többsége 1945 után elhagyja az országot, s a korábbi emigránsok egy része sem tér tartósan vissza. A zsidó származású cseh lakosság mai létszámát a szakirodalom csupán néhány ezer főre teszi.⁷⁴

A csehországi holocaust történetével kiterjedt irodalom foglalkozik.⁷⁵ A tágabb kontextus elemzésekor nem lehet kétséges, hogy a zsidók deportálását a megszálló német hatóságok döntötték el és hajtották végre. Az árnyalt megközelítésre törekvő újabb szakirodalom azonban arra figyelmeztet, hogy a zsidók üldözésével kapcsolatos reakciók mind a cseh, mind a helyi német közösségben összetett képet mutatnak: az együttérzéstől és a tevőleges szolidaritástól a közömbösséig és a gyűlölet kifejezéséig.⁷⁶ A háború alatti cseh közvélemény antiszemita érzületéről tanúskodik az a több helyütt is idézett 1943-as hangulatjelentés, amelyet a hazai cseh ellenállás jutatott ki Londonba:

„Az antiszemitizmus valószínűleg az egyetlen dolog, amelyet a náci ideológiából részlegesen átvettünk. A cseh emberek ugyan nem értenek egyet a zsidók elpusztításának brutális német módszerével, de úgy vélekednek, hogy a zsidók többségével az történt, ami kijárt nekik. Az eljövendő új államtól az emberek azt várják, hogy a szabályok úgy lesznek megalkotva, hogy a zsidók ne lehessenek ismét a cseh nép munkáján élősködő elemek. Általában nem gondolnak arra, hogy a zsidók legalább részben visszatérhetnek, hiszen akkor is a németek közé lesznek besorolva”.⁷⁷

1945 nyarán a hazatérő túlélők és emigránsok valóban az elutasítás falába ütköztek. Állampolgárságuk nem állt automatikusan helyre, s számosan közülük a kitelepítendő németek transzportjaiban találták magukat. Jónéhány, önmagát zsidónak tekintő katona, aki a nyugati fronton harcolt a németek ellen, öngyilkosságot követett el. A németek által „árjásított” zsidó tulajdont elkobozták, az eredeti birtokosaik nem kaphatták vissza. Számos vezető politikus nyilatkozott úgy, hogy mivel a németül beszélő zsidók a germanizáció

⁷² A cseh fasizmus történetéhez lásd: Tomáš PASÁK, *Český fašismus 1922-1945 a kolaborace 1939-1945*, Praha, Práh, 1999.

⁷³ Áttekintés a német megszállás időszakának antiszemita irodalmáról: Jiří BRABEC, *Antisemitská literatura v době nacistické okupace* = Uő., *Panství ideologie a moc literatury*, Praha, Akropolis, 2009, 167-195.

⁷⁴ Miroslav KARNÝ, *Židé mezi Čechy a Němci = Češi a Němci: Dějiny - kultura - politika*, szerk. Walter KOSCHMAL, Marek NEKULA, Joachim ROGALL, Praha - Litomyšl, Paseka, 2001, 85.

⁷⁵ *Osud Židů v protektorátu 1939-1945*, szerk. Milena Janišová, Praha, Trizonia, 1991; *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939-1945*, szerk. Helena KREJČOVÁ, Jana SVOBODOVÁ, Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR - Maxdorf, 1998; Miroslav KARNÝ, „Konečná řešení”: *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*, Praha, Academia, 1991.

⁷⁶ Eva SCHMIDT-HARTMANNOVÁ, *Zastírání a zlehčování faktů: Konec židovské části obyvatelství v českých zemích podle vybraných českých a sudetoněmeckých publikací = Cesta do katastrofy: Československo-německé vztahy 1938-1947*, szerk. Ivona ŘEZANKOVÁ, Praha, Ústav mezinárodních vztahů, 1992, 101-111.

⁷⁷ Idézi PASÁK, 127.

eszközei voltak, javaikat az állam kisajátítja.⁷⁸ A szovjet típusú "anticionista" zsidóellenesség ugyan megjelent a Slanský-per, illetve az 1968-as inváziót követő megtorlás idején, de a társadalom ebben az időszakban már nem reagált a hivatalos propagandára.⁷⁹ Az 1989-es rendszerváltozás után az antiszemitizmus periférikus jellegű maradt, a közvélemény és a média egyöntetűen elutasít minden ilyen jelenséget.

Irodalom és emlékezet

A cseh irodalom zsidó vonatkozásairól (zsidó származású szerzők, zsidó témák) mindmáig alapműnek számít Oskar Donáth két kötetes régi munkája.⁸⁰ Adatok tekintetében ezt egészíti ki az a legújabb, lexikon jellegű, ugyancsak két kötetes vállalkozás, amely szinte hiánytalanul tartalmazza az összes csehországi (cseh és német nyelvű) zsidó író életrajzát és legfontosabb műveit, megtoldva ezt azoknak a nem-zsidó cseh szerzőknek a címszávaival, akik behatóan foglalkoztak a zsidó tematikával.⁸¹ A cseh irodalom antiszemita vonulatainak feltérképezéséhez kiindulópontként Alexej Mikuláš könyve ajánlható, amelyet kisebb-nagyobb szemléleti hibáiért ugyan sok kritika ért, de jól dokumentálja a legismertebb zsidóellenes szerzők életművének antiszemita vonatkozásait (s mintegy 150 oldal facsimile anyagot is tartalmaz).⁸² A legismertebb cseh írók közül elsősorban Jan Neruda (1834-1891), Otokar Březina (1868-1929), Petr Bezruč (1867-1958) és Jakub Deml (1878-1961) antiszemita nézeteit tárgyalja kritikai nézőpontból az elmúlt negyedszázad szakirodalmá. A leghangosabb vita a nemzeti klasszikusnak számító Neruda „*Félelem a zsidók miatt*” című politikai röpirata körül alakult ki („Pro strach židovský”, 1870, idézőjel az eredetiben). A súlyosan előítéletes cikksorozat a korabeli zsidóellenes sztereotípiák szinte teljes körképét nyújtja (eredetileg 1869-ben öt részben névtelenül jelent meg a *Národní listy* című nemzeti liberális lapban, s egy évvel később az író önállóan is kiadta a saját neve alatt). A jeles szerző János evangéliumának két passzusát idézve (19,38; 20,19) Jézus híveinek a zsidóktól való félelmére hivatkozik, s ezt aktualizálva a 19. század második felének cseh társadalmát úgy ábrázolja, mint a zsidó túlhatalom áldozatát. A röpirat később bekerült a szerző több gyűjteményes kötetébe, legdurvább passzusait újra kinyomtatták a német megszállás idején többször is kiadott antiszemita antológiában.⁸³ Neruda szövegét a legutóbbi időkig szinte teljes hallgatás övezte, míg nem 2012-ben megjelent egy szaktanulmányokat tartalmazó kötet, ami aprólékos elemzéssel napvilágra tárta a nemzeti klasszikus antiszemita nézeteinek rendszerét.⁸⁴ A kötet vegyes fogadtatásban részesült, különösen az ismert irodalomtörténész, Aleš Haman utasította el Neruda minősítését.⁸⁵ A vitacikkekre a kötet négy szerzője (Michal

⁷⁸ Az 1945 utáni antiszemitizmusról lásd: Helena KREJČOVÁ, *Čechy na úsvitu nové doby: Český antisemitismus 1945-1948 = Antisemitismus v posttotalitní Evropě*, Praha, Nakladatelství Franze Kafky, 1993, 103-110.

⁷⁹ A kommunista korszak hivatalos antiszemitizmusához lásd: Livia ROTHKIRCHENOVÁ, *Státní antisemitismus 1948-1989* = UO, 111-121; Jana SVOBODOVÁ, *Zdroje a projevy antisemitismus v českých zemích 1948-1992*, Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994.

⁸⁰ Oskar DONATH, *Židé a židovství v české literatuře 19. století: I. Od K. H. Máchy do Jar. Vrchlického*, Brno, A. Piša, 1923; Uő., *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století: II. Od Jar. Vrchlického do doby přítomné*, Brno, A. Piša, 1930.

⁸¹ *Literatura s hvězdou Davidovou: Slovníková příručka k dějinám česko-židovských a česko-židovsko-německých vztahů 19-20. století*, I-II, szerk. Alexej MIKULÁŠEK et al, Praha, Votobia, 1998, 2002.

⁸² Alexej MIKULÁŠEK, *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století*, Praha, Votobia, 2000.

⁸³ *Co řekli naši velikáni o Židech*, szerk. Fr. KOMURKA, Olomouc, 1942, 7-10.

⁸⁴ *Jan Neruda a Židé: Texty a kontexty*, szerk. Michal FRANKL, Jindřich TOMAN, Praha, Akropolis, 2012.

⁸⁵ A kötet alapjául az a workshop szolgált, amelyet a prágai Zsidó Múzeum és a Cseh Tudományos Akadémia Cseh Irodalmi Intézete (Ústav pro českou literaturu AV ČR) közösen rendezett 2010-ben. Az ott elhangzottak alapján még a kötet megjelenése előtt heves vita alakult ki a *Tvar* című irodalmi lapban, amelynek centrumában Neruda zsidóellenes nézeteinek minősítése állt. (Lásd *Tvar*, 2010/20, 2011/2, 3, 10.) A vitatott tanulmányok

Frankl, Jindřich Toman, Kateřina Čapková és Marek Nekula) kimerítő választ adott, melyekben meggyőzően igazolták eredeti érvelésüket.⁸⁶

A valamilyen értelemben zsidónak tekintett cseh írók listája viszonylag rövid. A legismertebb huszadik századi szerzők: Richard Wiener (1884-1937), František Langer (1888-1965), Karel Poláček (1892-1944), Jiří Weil (1900-1958) Egon Hostovský (1908-1973), Viktor Fischl (1912-2006), Jiří Orten (1919-1941), Ludvík Aškenazy (1921-1986), Arnošt Lustig (1926-2011), Ota Pavel (1930-1973), Ivan Klíma (1931-). A sor kiegészíthető még két jelentős esszéista-irodalomtörténéssel: Otokar Fischer (1883-1938), Pavel Eisner (1889-1958). Az említett szerzők önbesorolása igen változatos képletet rajzol ki, nem hozható közös nevezőre.⁸⁷ Többségük a cseh és a zsidó identitás valamilyen ötvözetét alakította ki magában, ami az élete során is változott. Fischl például cionista volt, 1948 után izraeli diplomata, de műveit élete végig csehül írta. Weil a harmincas években kommunista volt, de szovjet riportkönyve miatt kizárták a pártból, majd átélve a német megszállás alatti zsidóüldözést, a cseh holocaust-irodalom egyik legjelentősebb képviselőjévé vált.⁸⁸ Poláček Auschwitz-ban halt meg, Orten egy német mentőautó ütötte el Prágában. Aškenazy a csehszlovák hadsereg tisztjeként tért haza a Szovjetunióból, de 1968-ban emigrált, s ettől fogva németül írt. Lustig 1945 tavaszán megszökött a halálmenetből, az ötvenes évek végén a holocaust témáját rendhagyó módon ábrázoló kisregényeivel robbant be a cseh irodalomba (a szenvedést a bűn és szexualitás ironikus terében értelmezve), s 1968 után ugyancsak emigrált. Klíma gyermekként a terezíni gettó foglya volt, de személyes identitását nem köti a zsidósághoz.⁸⁹

Kétségtelen, hogy mai szemmel nézve a zsidó származású írók közül Hostovský életműve a legjelentősebb.⁹⁰ Kétszer emigrált, 1939-ben a németek, 1949-ben a szovjet típusú rendszer elől. Fiatalon a cseh-zsidó identitás aktív építőjeként a *Kalendář českožidovský* egyik szerkesztője volt, zsidó tárgyú regényeiben Freud és Adler nyomán a „belső gettó” komplexusát ábrázolta, a származásból fakadó elmagányosodást és kisebbségi érzést. Kafkára emlékeztetve a valódi és a megálmodott világ egymásba csúsztatásával teremtette meg a nyomasztónak nem valami külsődleges, hanem belső állapotát. Háború előtti legfontosabb regényében (*Gazdátlan ház – Dům bez pána*, 1937) egy szabadgondolkodó rabbi négy gyermeke keresi az élet értelmét és az igazságot, de a körülöttük burjánzó élet tele van hazugsággal és szemfényvesztéssel. Emil, az elbeszélő anyagi csődje mintegy kifejezi a család talajvesztését, a zsidó hagyomány ellehetetlenülését. A négy testvér végül mindenéből kifosztva, elhagyatva ébred rá arra az igazságra, amit az apának már nem sikerült közölnie velük a halálos ágyán, hogy az élet értelme csak a szeretet lehet... Ebben a kontextusban Hostovský elveti az ortodox örökséget és a cionizmust is, vallási felfogásában erősebb a keresztény, mint a zsidó tradíció. Emigrációban írt regényeiben többnyire már nem zsidó származású a főhős, hanem a nyugalmas helyet kereső otthontalan ember, akinek sorsa

először angolul jelentek meg a *Judaica Bohemiae* 46. évfolyamában (2011/2-es szám). A cseh nyelvű kötet kiadása után a *Česká literatura* című irodalomtudományi szaklap egy ankét keretében három vitacikket közölt, melyek a korabeli kontextus alapján részben árnyalták, részben mentegették Neruda nézeteit, s vitatták a könyv szerzőinek érvelését. (Lásd ezek közül: Aleš HAMAN, *Ideologicky předpojatá kritika Nerudova díla = Česká literatura* 61, 2013/5, 783-787.)

⁸⁶ *Česká literatura* 62, 2014/3, 434-469.

⁸⁷ A cseh-zsidó írók életművének körképét igyekszik megrajzolni az alábbi, jobbára alkalmi írásokat tartalmazó cikkgyűjtemény: *Českožidovští spisovatele v literatuře 20. století*, szerk. Leo PAVLÁT, Praha, Židovské muzeum v Praze, 2000.

⁸⁸ A közelmúltban magyarul megjelent regénye: Jiří WEIL, *Mendelssohn a tetőn*, Budapest, Park, 2013.

⁸⁹ Az említett szerzők munkásságáról kimerítő tájékoztatást nyújt: *Lexikon české literatury 1-4*, szerk. Vladimír FORST et al, Praha, Academia, 1985 – 2008; *Slovník českých spisovatelů od roku 1945 1-2*, szerk. Pavel JANOUŠEK, Praha, Brána, 1995 – 1998.

⁹⁰ Két életrajzi monográfia: František KAUTMAN, *Polarita našeho věku v díle Egon Hostovského*, Praha, Evropský literární klub, 1993; Vladimír PAPOUŠEK, *Egon Hostovský*, Praha, H & H, 1996.

filozófiai allegória a kapcsolatok elvesztéséről. *Hétszer a főszerepben* (Sedmkrát v hlavní úloze, 1942 New York, 1946 Praha) című bonyolult szerkezetű regénye a háború által felszínre hozott szellemi krízisről szól: az intellektuel gyengeségéről és árulásáról (mert a pusztító önfenntartásra beállított értelmiségi tudás nem áll összhangban a közelgő katasztrófával). Magyarul is olvasható legjelentősebb regénye, amely a modern cseh próza egyik csúcspontjának tekinthető (*Általános összeesküvés* – Všeobecné spiknutí), a konformista élethazugságok egyetemesre tágitott vízióját teremti meg, amelyben „örültségre” van szükség, hogy a sarokba szorított egyén megpróbáljon átmászni az „általános fogház” képzeletbeli falán.⁹¹

Az emlékezet tematizálása sokáig nem volt erőssége a „zsidó kérdést” feldolgozó cseh tudományos irodalomnak. Éppen ezért hiánypótló jelentősége van annak a négy szerző által írt kötetnek, amely az újabb nemzetközi diskurzust alkalmazva a holocaust/soa traumatikus örökségét vizsgálja az 1945 utáni cseh irodalom és filmművészet területén.⁹² Kiemelkedik a kötetből Jiří Holý terjedelmes bevezető tanulmánya, amely kivételesen gazdag anyagon mutatja be a cseh holocaust szűkre szabott és ellentmondásos recepcióját, kitekintve a szlovák, kis részben a lengyel és a magyar irodalom hasonló folyamataira is.⁹³ A szerző röviden kommentálja szinte az összes szóba jöhető cseh könyvet és filmet, bőven tárgyalva Weil és Lustig prózáját, s figyelmet szentel a nem-zsidó írók vonatkozó műveinek is (Fuchs, Škvorecký, Topol).⁹⁴ Az emlékezet működését a modern korban – mint narratív identitást – Petr Málek tanulmánya igen kiterjedt filozófiai apparátus bevonásával elemzi a cseh holocaust irodalmi anyagára vonatkoztatva: a „végső megoldást”, mint a mitikus erőszak reprezentációját, csak egy hasonlóan radikális gondolati alakzat képes folyamatosan ellenpontoszni, a jelen idő ellenanyagával hatástalanítani.⁹⁵ Igaz ugyan, hogy a mai cseh kultúrában az emlékezést megelőlegező párbeszéd – s az esetenként kialakuló viták – csak szűk szakmai köröket érintenek, de a „zsidó kérdést” tárgyaló értekező irodalom immár mintaszerű szövegkorpuszt hozott létre.

⁹¹ Angolul 1961, csehül 1969, magyarul 1994.

⁹² Jiří HOLÝ – Petr MÁLEK – Michael ŠPIRIT – Filip TOMÁŠ, *Šoa v české literatuře a v kulturní paměti*, Praha, Akropolis, 2011.

⁹³ Jiří HOLÝ, *Židé a šoa v české a slovenské literatuře po druhé světové válce* = *Uo.*, 7-65. (Magyar vonatkozásban csak Kertész Imre Nobel-díjának felemás fogadtatását említi: „A magyar kulturális nyilvánosság egy része kifejezte azt a nézetét, hogy Kertész műve nem elég hazafias”. *Uo.*, 11.)

⁹⁴ A kötetben önálló tanulmány is foglalkozik Lustig nevezetes kisregényeivel és Škvorecký életművének zsidó tárgyú írásaival: Filip TOMÁŠ, *Král promluvil, neřekl nic* = *Uo.*, 203-225; Michael ŠPIRIT, *Vzpomínky o zkáze* = *Uo.*, 227-252.

⁹⁵ Petr MÁLEK, *Holocaust a kulturní paměť: Obrazy, figúrky, jazyk* = *Uo.*, 67-134.